

ВПЛИВ НЕГАТИВНОГО ДИТЯЧОГО ДОСВІДУ НА ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

THE IMPACT OF NEGATIVE CHILDHOOD EXPERIENCE FOR THE COMMUNICATIVE TOLERANCE

Ця стаття присвячена дослідженню особливостей взаємозв'язку між різними типами дитячого негативного досвіду та особливостями побудови комунікації в дорослих респондентів. Представлені результати є першою половиною одного з пілотажних досліджень у межах вивчення проблематики наслідків негативного дитячого досвіду на життя дорослої людини та стосуються сфери ефективності побудови соціальної інтеракції. Метою цієї статті є аналіз особливостей травматичних дитячих спогадів та їх зв'язок із типовими поведінковими блоками, що перешкоджають ефективній комунікації в дорослому житті респондентів. У роботі було використано модифікацію оригінальної анкети ACE (Adverse Childhood Experience), експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова) та опитувальник комунікативної толерантності В.В. Бойко. В статті представлені дані стосовно розповсюдженості, інтенсивності таких видів травматичного дитячого досвіду серед дорослого населення України, як фізичне насильство, емоційне нехтування, нестача поваги та турботи, регулярне спостереження жорстокої поведінки в межах родини, проживання із батьками, що страждають залежністю від алкоголю чи наркотиків, проживання із психічно хворим членом родини. Зроблено якісний та кількісний аналіз причинно-наслідкового зв'язку і за допомогою кореляційного аналізу виявлено суттєві взаємозв'язки між окремими видами травм та їх шкідливістю. Поєднання результатів за кожним із методів дослідження дозволило виявити респондентів, в яких найменші показники за такими шкалами комунікативної толерантності, як прийняття індивідуальності, вміння орієнтуватись на співбесідника чи вміння пробачати помилки, і тих респондентів, які не відчували любові, поваги та підтримки в родині, які були жертвами частих погроз та принижень, мали досвід проживання із психічно хворим та були свідками частих озброєних погроз. Отже, стаття доводить актуальність вивчення особливостей впливу негативного дитячого досвіду на розвиток таких властивостей особистості, як повага, прийняття і розуміння інших, прояв індивідуальності, гнучкість та адаптивність в процесі взаємодії з оточуючими.

Ключові слова: негативний дитячий досвід, анкета ACE, соціалізація, комунікативна толерантність, психологічне здоров'я.

This article is devoted to the study of the peculiarities of the relationship between different types of childhood negative experience and the peculiarities of the communicating field of adult respondents. The presented results are the first half of the bigger research about the consequences of negative childhood experience in adult life and related to the scope of effectiveness in social interaction. The purpose of this article is to analyze the features of traumatic childhood memories and their relationship with the typical behavioral blocks that prevent effective communication. We used a modification of the original ACE questionnaire (Adverse Childhood Experience), express questionnaire "Tolerance Index" (G.V. Soldatova, O.A. Kravtsova, O.E. Khukhlaev, L.A. Shaigerova) and a questionnaire of communicative tolerance V.V. Boyko. The article presents data on the prevalence, intensity of such types of traumatic childhood experiences among the adult population of Ukraine as physical violence, emotional neglect, lack of respect and care, regular monitoring of abuse within the family, living with parents suffering from alcohol or drug addiction, living with a mentally ill family member ect. Qualitative and quantitative analysis of the cause-and-effect relationship has been performed and correlation analysis showed significant connections between certain types of psychological traumas and their harmfulness. The combination of results from each method revealed that respondents with the lowest scores on such scales of communicative tolerance as acceptance of individuality, the ability to focus on the interlocutor or the ability to forgive mistakes were more likely to experience lack of love, respect and support within their the family, were victims of frequent threats and humiliation, had experience living with the mentally ill family member and witnessed frequent armed threats. Thus, the article proves the relevance of studying the characteristics of the impact of negative childhood experience on the development of such personality traits as respect, acceptance and understanding of others, the manifestation of individuality, flexibility and adaptability in the process of interaction with others.

Key words: negative children's experience, ACE questionnaire, socialization, communicative tolerance, psychological health.

УДК 159.9.07:159. 923.33-053.8+159.922.73
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.23>

Целікова Ю.О.

аспірант кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Вплив дитинства на доросле життя особистості є незаперечним фактом. Цьому присвячені численні дослідження починаючи з 19 століття, які були започатковані З. Фройдом та продовжені його послідовниками [1, с. 95–114; 3, с. 43–52]. Чимало сучасних досліджень стосуються

впливу психологічної травми на стан здоров'я особистості [2, с. 245–258; 4, с. 670–680], а також тих сфер життя, в яких людина стикається з перешкодами і не може досягти успіху [1, с. 95–114]. Однією з тих сфер є соціальна. Зростаючи, дитина соціалізується в сім'ї, згодом серед однолітків, викладачів, співробітників

ків тощо здобуває досвід, та все ж таки дитячі роки впливатимуть на її доросле теперішнє. Особливості побудови стосунків та реакції в процесі комунікації та їх зв'язок із пережитим дитячим досвідом не були достатньо вивчені, однак чимало досліджень говорить про те, що діти з неблагополучних сімей мають труднощі в побудові ефективної комунікації, мають певні упередження, страхи та дискомфорт в процесі адаптації як у навчальному закладі [6, с. 223–235], так і під час побудови тривалих особистісних стосунків. Одним із аспектів інтеграції в суспільство та вибудовування ефективної інтеракції з іншими є така властивість, як толерантність, підтипом якої є комунікативна толерантність. Власне остання і представляє для нас науковий інтерес. Вивчення спогадів дитинства, які мали травмуючі психологічні наслідки в контексті побудови ефективної комунікації, є актуальним, адже людина соціальна істота. Все своє свідоме життя вона проводить в суспільстві, а такі фактори, як відсутність поваги до іншого, агресивна критика чи нехтування станом, думкою співбесідника, прагнення «підігнати» під себе, переконати, невміння адаптуватися та орієнтуватися на індивідуальність, невміння приймати те, що виходить за межі власних уявлень про норму, може бути перешкодою для особистості в процесі соціалізації. Відсутність толерантності в спілкуванні може бути зумовлена прикладом батьківської сім'ї і тими особливостями набутого досвіду, з якими дитина регулярно стикалась. А це може лежати в основі конфліктів із оточенням, бути перешкодою в будівництві міжособистісних стосунків, бути прихованим фактором непорозумінь, невиправданих очікувань, неадекватного сприймання реальної ситуації тощо. Отже, мета статті – перевірити, на що саме та яким чином впливають негативні психологічні спогади з дитинства в контексті соціальної взаємодії, та визначити особливості сприймання та ставлення таких людей до співбесідника в процесі спілкування.

Постановка завдання. У статті ми намагалися провести дослідження особливостей взаємозв'язку між різними типами дитячого негативного досвіду та особливостями побудови комунікації в дорослих респондентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Це дослідження є першою частиною другого пілотажного дослідження в межах вивчення наслідків негативного дитячого досвіду на доросле життя особистості. Вихідний варіант дослідження містив 4 методики: модифікація анкети ACE, опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна, «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.А. Кравцової, О.Є. Хухлаєвої, Л.А. Шайгерої та опитувальник комунікативної толерантності В.В. Бойко). Проте через те, що

результати, отримані за анкетною ACE, мали значущі кореляції із кожною з методик окремо, а між опитувальником батьківського ставлення та особливостями комунікативної толерантності не виявлено суттєвих взаємозв'язків, було вирішено розділити аналіз результатів одного дослідження на дві статті: першу присвячено опису взаємозв'язку особливостей комунікації та негативного дитячого досвіду, другу – впливу батьківського ставлення на останній.

В дослідженні взяли участь 73 респондента (жінок – 52 та 21 – чоловіків), викладачі та студенти факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка віком від 21 до 60 років. Базовим індикатором наявності чи відсутності негативних спогадів з дитинства є модифікація анкети ACE, що була розроблена у сполучених штатах та представляє масштабне дослідження впливу пережитих психологічних травм на життя дорослих респондентів [2, с. 245–258]. Анкета була модифікована на потреби досліджень, які також вивчали наслідки дитячого досвіду [5, с. 78–83]. Модифікація анкети ACE містить 20 запитань із варіантом відповідей «так» або «ні», де сумарний бал визначає інтенсивність отриманого травматичного досвіду. Із опитувальників толерантності у спілкуванні було обрано опитувальник комунікативної толерантності В.В. Бойко, адже він дозволяє діагностувати ті аспекти взаємодії з іншими, де вірогідність конфліктних ситуацій найвища. Опитувальник містить 45 питань, які розгалужуються на 9 шкал, за якими класифікуються реакції та переконання, що перешкоджають ефективному спілкуванню. Також було використано експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.А. Кравцової, О.Є. Хухлаєвої, Л.А. Шайгерої, що дає результати щодо етнічної та соціальної толерантності, а також її загального рівня [9, с. 59–65].

Статистика щодо негативного дитячого досвіду демонструє, що близько 40% учасників дослідження стикались не більше ніж з п'ятьма травмуючими подіями, у 30% збереглися спогади щонайменш про 6 та не більше 10 таких випадків та 15% дають від 11 до 15 відповідей «так». Жоден з респондентів не дав більше ніж 15 позитивних відповідей на запитання анкети. Щодо статистики за окремими запитаннями анкети, то дослідження продемонструвало відсутність спогадів про сексуальне насильство, випадки закривання у кімнаті чи прив'язування, тюремного ув'язнення або самогубства членів сім'ї. Аналізуючи негативні ситуації, що мали травмуючі психологічні наслідки, було виділено п'ять груп таких спогадів:

1. До першої групи увійшли ситуації, з якими діти стикались найчастіше (48% респондентів мали такий досвід). Це спогади, пов'язані із страхом фізичного покарання, досвідом пере-

бування із тяжкими захворюваннями в закладах охорони здоров'я, а також покаранням, ігноруванням та мовчанням.

2. Наступна група включає ситуації, що є психологічно травматичними в контексті емоційного нехтування. Це відсутність відчуття любові та поваги (32%), а також відторгненість і відсутність підтримки в родині (29%). Ця група матиме досить цікаві прояви у комунікативній толерантності дорослих респондентів.

3. Біля 1/4 респондентів мали досвід проживання із алко- чи наркозалежними членами родини (22%), стикались із частими образами та приниженнями (19%), а також із сексуально-орієнтованою поведінкою (дотики) зі сторони дорослішої особи (22%). Їх ми віднесли до третьої групи.

4. Наступна група об'єднує 16% респондентів, що дали позитивні відповіді на питання, що підпадають під категорію фізичного насильства. Це, зокрема, побиття до синців, штовхання, хапання (причому як щодо самого респондента, так і до його близьких дорослих), а також випадки шкільного булінгу. До речі, далі ми побачимо як ці ситуації пов'язані між собою. До цієї групи також було додано випадки, в яких респонденти згадували більшу турботу брата чи сестри (12%).

5. І остання група спогадів, яку ми представимо схематично, демонструє випадки, які розповсюджені серед 3% опитаних респондентів, проте саме вони виступають такими, що мають найсильніший негативний вплив на психологічне здоров'я особистості. В респондентів, які мали подібний досвід у дитинстві, було виявлено проблематику в контексті встановлення контакту, сприймання співбесідника та побудови ефективного процесу взаємодії, що буде описано далі.

Перейдемо до результатів впливу дитячого негативного досвіду на особливості комунікативної сфери. Експрес-опитувальник індексу толерантності мав зв'язок із категоричністю та консерватизмом (0,382*), неприйняттям індивідуальності (0,372*) та нетерпимістю до дискомфорту співбесідника (0,423*). Проте методика виявилась статистично не пов'язана із жодним питанням анкети ACE, що говорить про відсутність потреби включати її в низку методів під час фінального етапу дослідження. Щодо опитувальника комунікативної толерантності В.В.Бойко, то він має цінність за трьома з 10 категорій. На них і зупинимось.

Перший значущий результат – це взаємозалежність спогадів про ігнорування та регулярне покарання мовчанням і неприйняття індивідуальності іншого (0,447*). Яким чином виник такий взаємозв'язок? Дослідники соціально-психологічної безпеки наголошують на тому, що низькі такі показники можуть бути причиною перешкод на шляху до сприймання

індивідуальності [11, с. 232–238]. І, власне, комунікативна толерантність залежить від рівня останньої. На мою думку, запитання анкети ACE під номером 19 відповідає саме за себе: «мої батьки не рахувались зі мною, не відповідали на мої реакції, робили вигляд, що мене немає, коли я порушував певні норми чи правила». Отже, можна припустити, що дитина не сприймає індивідуальність іншого так само, як її батьки не сприймали її. А дитячий спогад «якщо я відхиляюсь від норми – мене не існує» міг би перевтілитись в «ти не такий, як я – тебе не існує». Це припущення варто більш детально розглянути в наступних дослідженнях. Позиція неприйняття індивідуальності в контексті комунікативної толерантності звичайно суперечить толерантності загальній (-0,774*). І там, де є місце диктатурі, контролю та суворості виховання, цінність індивідуальності дуже сумнівна. Також респонденти, які не приймають той факт, що всі люди різні та мають право на прояв власної індивідуальності, не схильні пробачати помилки (0,382*) та адаптуватися до інших (0,361*), нетерпимі до дискомфорту співбесідника (0,399*) та під час пояснення дій, суджень, емоцій співбесідника за еталон беруть себе (0,479**).

Наступний аспект взаємодії з іншими, де вірогідність конфліктних ситуацій найвища, – це використання себе як еталону під час оцінки інших. Більшість із запитань цієї шкали стосуються вміння орієнтуватися на співбесідника та прагнення зрозуміти і почути останнього. Відсутність цієї здібності є проявом егоцентризму в комунікації, що пояснюється як неможливість бачити інші погляди та рефлексувати. Виявляється, що респонденти, які були свідками регулярних озброєних погроз в межах родини або по відношенню до її членів, а також мали досвід проживання з психічно хворою людиною, схильні саме до такого патерну комунікації (0,405**). Розглянемо це детальніше. Протягом дитинства людина намагалась адаптуватися до скрутних сімейних обставин. Попередні дослідження доводять факт того, що егоцентризм особистості пов'язаний з егоцентризмом мислення, за якого концентрація на собі, на своєму стані, думках, поведінці тощо заважає сприйняттю і розумінню змісту висловлювань співрозмовників [7, с. 265]. Враховуючи умови проживання в нестабільному середовищі, наявність фізичного насильства, регулярних випадків озброєних погроз, проявів психічного захворювання у близькому оточенні, не є дивним, що егоцентризм дитини міг посилитись. Пристосування до обставин, що викликають напругу всієї его-системи, може пояснити егоцентризм як властивість та стан особистості. Таким чином, свого часу концентрація на собі допомогла адаптуватись та вижити в екстремальних умо-

вах, проте в дорослому житті створює проблеми в налагодженні міжособистісних стосунків. Використання себе як еталону під час оцінки інших має досить розгалужену систему взаємозв'язків за методикою комунікативної толерантності, а саме такі респонденти намагаються «підігнати» співбесідників під власний характер, звички, домагання (0,549**), не вміють або не хочуть розуміти чи приймати індивідуальні особливості інших людей (0,479**), не терпимі до фізичного або психічного дискомфорту співбесідника (0,557*), не вміють приховувати неприємні почуття, які виникають під час зіткнення з некомунікбельними якостями у партнерів (0,504*), погано пристосовуються до характерів, звичок або домагань інших (0,777*), а також не вміють пробачати помилки, незручність чи ненавмисно заподіяні неприємності (0,567*). Отже, ми бачимо в чому саме виявляється шкідливість таких ситуацій, як проживання із особою, що має психічне захворювання, а також постійне з'ясування стосунків у сім'ї із використанням зброї.

Остання шкала опитувальника комунікативної толерантності, яка має для нас науковий інтерес, – це невміння вибачати помилки. Було виявлено, що вона пов'язана з такими особливостями побудови інтеракції, як бажання підігнати себе (0,378*), невміння приховувати неприємні почуття в розмові (0,503**), категоричність та консерватизм в оцінках оточуючих людей (0,434*), неприйняття індивідуальності (0,382*), орієнтація на себе як на еталон (0,507**) та проблема адаптації до характерів, звичок або домагань інших (0,637**). Проте, коли йдеться про вплив негативного дитячого досвіду на подібні установки та реакції в процесі спілкування, ми маємо значущу кореляцію із сьомим запитанням анкети ACE, а саме проблемою відчуття любові та поваги з боку дорослих. Як і в першому випадку, варто звернутися до поняття соціально-психологічної безпеки. Проте, як не дивно, в умовах відчуття нелюбові та неповаги і виник цей аспект комунікативної толерантності. Виявляється, що в сімейних системах респондентів, які відчували, що їх не люблять та не поважають, які стикались із принизливим ставленням до себе, останні більш схильні вибачати помилки, незручності чи неприємні моменти в процесі взаємодії із співбесідником (-0,383*). Отже, ми можемо припустити, що діти в таких сім'ях пробачали значущих дорослих настільки часто, що ця тенденція автоматизувалася під час спілкування в дорослому віці. Або ж діти мали достатньо підстав відчувати себе в соціально-психологічній безпеці, що дозволило подібній ввічливості вибудуватися роками. Відтак саме ті діти, які не відчували любові, поваги та стикались з принизливим ставленням до себе, більш схильні

до толерантної поведінки в ситуаціях виникнення помилок чи незручностей в процесі взаємодії з іншими людьми.

Підсумовуючи дані, отримані за допомогою кореляційного аналізу за критерієм Пірсона в межах анкети ACE щодо отриманого травматичного психологічного досвіду, можна виділити наступне:

Вік та типи травматизації мають значення. У порівнянні з попереднім дослідженням [10, с. 141–146] старші респонденти мають більше спогадів, пов'язаних із дисфункціональністю сімей, у яких вони зростали. Сюди входять нестача чистого та нового одягу, випадки голодування (0,466**), часті фізичні покарання (0,364*) і залежність батьків від алкоголю чи наркотиків (0,583*). Своєю чергою залежність батьків від алкоголю чи наркотиків сприяє агресивній поведінці в родині: регулярні озброєні погрози (0,416*), регулярне фізичне насильство (0,602**) та страх дітей стосовно фізичної шкоди (0,403*).

Найбільш негативні психологічні наслідки отримали респонденти, які проживали із психічно хворою людиною і в сім'ях, для яких характерні часті озброєні погрози матері чи іншим членам родини. Такі ситуації належать до таких, що мають дуже розгалужену систему взаємозв'язків із іншими спогадами, що спричинили психологічну травму. Між вищезазначеними випадками виявлено кореляцію 1**, що свідчить про нерозривність цих спогадів. Зокрема, діти з таких сімей частіше за інших стикались зі шкільним булінгом (0,416*), були свідками агресивної поведінки щодо близьких родичів (0,416*), та їх батьки були розлучені чи проживали окремо один від одного (0,373*).

Часті образи та приниження в сім'ї також належать до тих негативних спогадів дитинства, що мають розгалужену систему кореляційних зв'язків. Зокрема, вони йдуть рука об руку із регулярним насильством у сім'ї (0,673*), випадками, коли доводилось носити старий, брудний одяг та відчувати голод через брак їжі (0,373*), спогадами про те, що батьки не люблять та не мають поваги, а також із розлученням і окремим проживанням батька та матері (0,587*).

І, як було представлено вище, на третьому місці за розповсюдженням негативних дитячих спогадів серед учасників дослідження є недосконалість емоційної сфери в родині. Відчуття неповаги та нелюбові характерна там, де в сім'ї декілька дітей (0,390*), де дорослі ображають і принижують дитину (0,406*) та використовують фізичні покарання (0,492**).

Власне, так виглядають всі значущі взаємозв'язки між типами негативного дитячого досвіду серед дорослого населення України, які вдалось виявити в рамках другого пілотажного дослідження.

Висновки з проведеного дослідження.

В межах цієї роботи було виявлено поширеність негативного дитячого досвіду серед дорослого населення України, а також виявлено та проаналізовано наслідки окремих аспектів дитячих спогадів на комунікативну сферу респондентів. Згідно з отриманими даними було з'ясовано, що у 40% респондентів є спогади щодо травмуючих епізодів дитинства, а близько опитаних осіб мають до 15 таких випадків. Наступним кроком стало виокремлення п'яти груп травмуючих факторів залежно від частоти їх зустрічаємості та ступінь шкідливості і небезпечності стосовно психологічного здоров'я. Якісний та кількісний аналіз виявив, що найбільшою шкоди дитині завдає проживання з особою із психічними розладами, а також регулярне спостереження за фізичним насильством та озброєними погрозами між членами родини. Поєднання даних анкети ACE із опитувальником комунікативної толерантності також довів, що дітям, які були свідками регулярних озброєних погроз в межах родини або щодо її членів, які зростали в сім'ях, де практикувались ігнорування та регулярне покарання мовчанням, де була відсутня любов і повага, а також дітям, які мали досвід проживання з психічно хворою людиною, притаманні такі аспекти побудови комунікації, які призводять до конфліктних ситуацій. Таким чином, гіпотеза щодо негативного впливу психологічного травматичного досвіду, що був отриманий в дитинстві, на побудову ефективної інтеракції була підтверджена. В наступних дослідженнях ця проблематика буде вивчена більш детально, із використанням методології, яка дозволяє дослідити особливості співзалежності осіб, які стикались із фізичним насильством та недбалістю батьків, рівень їх адаптованості у дорослому житті та розвиток емоційної сфери та особистісного благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bruhn A.R. Cognitive perceptual model and the projective use of autobiographical memory. *Journal of Personality Assessment*, Vol. 55. 1990. P. 95–114.
 2. Felitti V.J., Anda R.F., Nordenberg D., Williamson D.F., Spitz A.M., Edwards V., Koss M.P., Marks J.S. Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in

Adults. The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 1998, Vol. 14. P. 245–258. DOI:https://doi.org/10.1016/S0749-3797(98)00017-8

3. Freud S. Childhood memories and screen memories. The complete psychological works of Sigmund Freud. Ed. & Trans. J. Strachey. XXIII v. London, Hogarth, vol.VI /1960. P. 43–52.

4. Sph.Miryam Schüssler-Fiorenza Rose, D. Xie, M. Stineman, (2014). *Adverse Childhood Experiences & Disability in US Adults*. Published online 2014. P. 670-680. doi: 10.1016/j.pmrj.2014.01.013.

5. Мілютіна К.Л. Модель емпіричного дослідження наслідків дитячого досвіду у дорослому житті. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. № 2 (14). С. 78–83.*

6. Пашукова Т. И. Эгоцентризм у студентов в период социально-психологической адаптации к обучению в ВУЗе. *Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки*. Вып. 1 (830), 2019. С. 223–235.

7. Пашукова Т.И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции. Кировоград : Центрально-украинское издательство, 2001. 338 с.

8. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Прокофьева Т.Ю., Кравцова О.А. Психодиагностика толерантности личности. Москва : Смысл, 2008. 172с.

9. Солдатова Г.У., Кравцова О.А., Хулаев О.Е. и др. Психодиагностика толерантности. *Психологи о мигрантах и миграции в России: информационно-аналитический бюллетень*. Москва, 2002. № 4. С. 59–65.

10. Целікова Ю.О. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. № 1 (15) / 2019. С. 141–146.

11. Эксакусто Т.В. Модель социально-психологической безопасности субъекта отношений. *Известия ЮФУ. Технические науки. Проблемы психологии и безопасности жизнедеятельности*, Ростов-на-Дону, 2010. №11(112). С. 232–238.

12. Эксакусто Т.В. Общая характеристика затруднений в общении у людей с разной социально-психологической безопасностью. *Известия ЮФУ. Технические науки. Проблемы психологии и безопасности жизнедеятельности*, Ростов-на-Дону, 2013. № 10 (147). С. 235–242.